

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 3 (P3)

2017

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 100

Papila leri ri na tipheji ta 16.

RHUBIRIKI: XITSALWANA [50 WA TIMARAKA]

XIYA:

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwana xa vutumbuluxi (Papila ra vu3, XIYENGE XA A).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 50 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta 5 ta vuswikoti.
- Eka swilaveko swa Vundzeni, Ririmi na Xitayili, nhlamuselo yin'wana na yin'wana ya vuswikoti eka leta ntlhanu yi avanyisiwile hi swiyimo swimbirhi: xa le henhla na xa le hansi xikan'we na maavelo lawa ya tirhisiwaka ya timaraka.
- Xivumbeko a xi khumbeki hi xiyimo xa le henhla na xa le hansi.

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50]

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI & MAKUNGUHATELO (Mahlamulelo na miehleketo) Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Ndzemuko wa xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu TIMARAKA TA 30	Xiyimo xa le henhla	28–30 -Mahlamulelo yo hlawuleka/lama tihonthaka miehleketo na ku hundzisa eka leswi languteriweke -Miehleketo ya vuthari, leyi tihonthaka miehleketo naswona leyi vupfeke -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela yo hlawuleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	22–24 -Mahlamulelo lama vumbiweke kahle swinene -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa naswona yi kombisa vumbhoni byo va yi vupfile -Mahungu ya veketeriwe kahle swinene naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	16–18 -Mahlamulelo lama amukelekaka -Miehleketo leyi nga na nkhlulukelano na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	10–12 -Mahlamulelo ma na nkhlulukelano kun'wana -Miehleketo a yi twisiseki naswona a yi kombisi vutitumbuluxeri -Ku na vumbhoni byitsongo bya maveketelelo na nkhlulukelano wa mahungu	4–6 -Mahlamulelo yo huhulula -Miehleketo yo hlanganahlangana yo va yi nga kongomisi mhaka -Mahungu yo huhulula no vuyeleriwa -Mahungu a ya veketeriwangi kahle naswona ya hava nkhlulukelano

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
	25–27	19–21	13–15	7–9	0–3
Xiyimo xa le hansi	-Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla kambe lama nga riki na swihlawulekiso swa xitsalwana xo hlawuleka no tlhontha miehleketo -Miehleketo ya vutlhari no vupfa -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela ya vutshila naswona ku na nkhlukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka kambe hungu a ri hlamuseriwangi ri twisiseka swinene -Miehleketo yi na nkhlukelano lowu eneleke na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahlenyana naswona ku na nkhlukelanonyana (nhlanganonyana) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo hakanyingi a hi lama faneleke -Miehleketo yi tala ku va leyi nga hlanganangiki na ku hlanganahlangana -Ku hava vumbhoni lebyi kombisaka maveketelelo lamanene na nkhlukelano wa mahungu	-A nga kalangi a ringeta ku angula ku ya hi nhlokomhaka -Miehleketo hi leyi yi nga fanelangiki naswona a yi fambelani nakatsongo na nhlokomhaka -A yi na nkongomo naswona yi pfuvapfuekile

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, nkucetelo, vundzeni na mahlawulelo ya marito Matirhiselo ya ririmi na swiaki na milawu ya rona, mahikahatelo, ntivoririmi na mapeletelo	Xiyimo xa le henhla	14–15 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Vutitshembi eka ku tirhisa ririmi naswona hi ndlela yo hlawuleka no tsakisa -Xi koka rinoko naswona xi na thoni leyinene no thavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi tali ku va kona -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila swinene	11–12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi hi leri faneleke naswona thoni leyi tirhisiweke hi leyi faneleke minkarhi hinkwayo -Swihoxo swa ntivoririmi na mahikahatelo a swi talangi -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	8–9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi ri tirhisiwile hi mfanelo ku hlamusela mahungu -Thoni hi leyi faneleke -Ku tirhisiwile ririmi ro thavula ku tiyisisa vundzeni bya hungu	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelanayana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Matirhiselo ya ririmi i ya xiyimo xa madyondza swinene -Thoni na dikixini hi leswi swi nga faneriki -Ntivoririmi i wa mpimo wa le hansi	0–3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi a ri twisiseki -Ntivoririmi wa mpimo wa le hansi swinene wu endla leswaku mahungu ya nga twisiseki
TIMARAKA TA 15	Xiyimoxa le hansi	13 -Ririmi i ra xiyimo xa le henhla naswona ri na thoni leyi faneleke no thavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi tali ku va kona -Xi vumbiwile hi ndlela yo hlawuleka	10 -Ririmi ri koka miehleketo naswona hakanyingi ra vuyerisa -Thoni hi leyi faneleke na ku vuyerisa -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	7 -Matirhiselo lama faneleke ya ririmi eka minkarhi yin'wana -Hakanyingi thoni hi leyi faneleke kambe ku tirhisiwa ka ririmi ro thavula i ka mpimo wa le hansi	4 -A ku tirhisiwangi ririmi leri faneleke -Ku tirhisiwile swivulwa swo fana kumbe switsongo leswi hambaneke -Ntivoririmi i wa mpimo wa le hansi swinene	
XIVUMBEKO Swihlawulekiso swa xitshuriwa. Mavumbelo ya tindzimana na swivulwa.		5 -Mavumbelo ya nhlokomhaka i ya xiyimo xa le henhla swinene -Vuxokoxoko lebyi hlawulekeke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene	4 -Vuxokoxoko byi vumbiwile hi ndlela yo twisiseka -Ku na nkhlukelano -Swivulwa na tindzimana swa twisiseka naswona i swo hambanahambana	3 -Ku vumbiwile vuxokoxoko lebyi faneleke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela leyinene -Xitsalwana xi sala xa ha twisiseka	2 -Ku na timhakankulunyana leti faneleke -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana xa ha twisiseka hambileswi xi nga na swihoxo	0–1 -Ku pfumaleka ka timhakankulu leti lavekaka -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana a xi twisiseki
TIMARAKA TA 5						
MAAVELO YA TIMARAKA		43–50	33–40	23–30	13–20	0–10

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
	15–18	11–14	8–10	5–7	0–4
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Xikongomelo, vaamukeri va hungu, swihlawulekiso/milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 18	-Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato	-Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo swa nkhaqato	-Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	-Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku na ku pfa ku humiwa emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	-Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwanga milawu ya xivumbeko lexi faneleke

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI	10–12	8–9	6–7	4–5	0–3
Thoni, rhejisitara, xitayili, xikongomelo/nkucetelo, vaamukeri va hungu na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelo na mapeletelo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi tali ku vonaka	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hanshi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
TIMARAKA TA 12					
MAAVELO YA TIMARAKA	25–30	19–23	14–17	9–12	0–7

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO KOMA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 20]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Swihlawulekiso/Milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 12	10–12 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vuthari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato	8–9 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo swa nkhaqato	6–7 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	4–5 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku pfa ku humiwayana emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	0–3 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwanga milawu ya xivumbeko lexi faneleke
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, ntivomarito wu fanele xikongomelo na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlamulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelelo TIMARAKA TA 8	7–8 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi tali ku vonaka	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	4 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hanshi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	0–2 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
MAAVELO YA TIMARAKA	17–20	13–15	10–11	7–8	0–5

MAAVELO YA TIMARAKA		
XIYENGE XA A: <u>XITSALWANA:</u>	50	WA TIMARAKA
VUNDZENI NA MAKUNGUHATELO	(VM): 30	
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV): 15	
XIVUMBEKO	(X): <u>05</u>	
	<u>50</u>	
XIYENGE XA B: <u>XITSALWAMBIKO XO LEHA:</u>	30	WA TIMARAKA
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO	(VMX): 18	
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV): <u>12</u>	
	<u>30</u>	
XIYENGE XA C: <u>XITSALWAMBIKO XO KOMA:</u>	20	WA TIMARAKA
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO	(VMX): 12	
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV): <u>08</u>	
	<u>20</u>	

MIMFUNGHO YA MAKOREKETELO	
MFUNGHO	NHLAMUSELO
–	Nkhwati/ntila ehansi ka xihoxo xin'wana na xin'wana.
ll	Etlhelo ra xinene eka swivulwa leswi nga twisisekiki.
=	Etlhelo ra xinene loko mukamberiwa a nga avangi xitshuriwa xa yena hi tindzimana.
m	Laha ku nga na mbuyelelo wa timhaka kumbe marito.
↓	A nga fikangi emakumu ka pheji.
↑	A a fanele a sungurile ehenhla ka mintila leyi a nga yi tlula.
←	A a fanele a sungurile eku sunguleni ka ntila eximatsini.
→	A nga fikangi emakumu ka ntila eka tlhelo ra xinene.
/	Loko a hlanganisile marito.
⌋	Loko a hambanisile marito.

SWILETELO SWA MAKOREKETELO

XIYENGE XA A: SWITSHURIWA SWA XITSALWANA

XIVUTISO XA 1

- 1.1 **Hi te loko hi hundza egaraji ndzo swi lemuka xikan'we leswaku a hi kongomile endhawini yo ka yi nga ri yona.**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa ndzungulo.

Mukamberiwa u languteriwa ku rungula hi siku leri a nga lemuka leswaku a va kongomile endhawini yo ka yi nga ri yona.

Xitsalwana xa ndzungulo xi hlamusela xitori kumbe mhaka leyi humeleleke eka nkarhi lowu nga hundza.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Siku na ndhawu laha swi humeleleke kona.
  - Laha a va ya kona.
  - Xifambo lexi a va xi tirhisa.
  - Laha va nga tikuma va ri kona.
  - Vanhu lava a a ri na vona.
  - Lexi xi va kanganyiseke ku kala va tikuma va ri laha a va ri kona.
  - Lexi xi n'wi lemukiseke leswaku a va kongomile endhawini yo ka yi nga ri yona.
  - Leswi a nga titwisa xiswona loko a lemuka leswaku a va ri endhawini leyi a va nga kongomangi eka yona.
  - Leswi humeleleke endzhaku ka hinkwaswo leswi.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka)

[50]

1.2 Matikhomelo ya vachayeri va mathekisi a ya kahle. Pfumela kumbe u kaneta.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mavonelo.

Mukamberiwa u languteriwa ku nyika mavonelo ya yena a pfumela kumbe a kaneta leswaku matikhomelo ya vachayeri a ya sasekangi.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

Ku pfumela

- Vachayeri va holovela vakhandziyi.
- Vachayeri va chaya vunanga lebyi vangaka huwa.
- Vachayeri va tirhisa mathekisi lama nga riki na mpfumelelo wo tirhisa gondzo.
- A va hlayisi tinhundzu ta vakhandziyi leti va ti rivaleke.
- A va amukeli switsundzuxo swa vakhandziyi.
- Va helela vakhandziyi na vacheyerikulobye mbilu.
- Va chayela hi rivilo ra le henhla.
- Va hundza mimovha yin'wana laha ku nga pfumeleriwiki.

Ku kaneta

- Vachayeri va kota ku xeweta vakhandziyi loko va nghena emathekisini.
  - Va yingisela swikombelo swa vakhandziyi.
  - Va kota ku hlayisa vana va xikolo xa tindzumulo.
  - Va na ntwelavusiwana eka vadyondzi hi ku va hungutela tihakelo loko va ambarile yunifomo hi minkarhi ya xikolo.
  - Va kota ku sirhelela vakhandziyi eka tinsulavoya.
  - Va kota ku fambisela vanhu nhundzu hi ndlela yo hatlisa.
  - Va kota ku nyika vanhu swiletelo swa mafambelo.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.3 Ku cinca loku ndzi nga ku endlaka emugangeni wa ka hina loko ndzo va murhangeri wa xitichi xa maphorisa xa ndhawu ya ka hina.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mianakanyo.

Mukamberiwa u languteriwa ku kombisa ku cinca loku a nga ku endlaka loko o va murhangeri wa xitichi xa maphorsa xa ndhawu ya ka vona.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Ku rhumela maphorisa yo tala evanhwini nivusiku ku va sirhelela na ku khoma swigevenga.
- Ku susumeta leswaku swipoto na tithavhene swi pfala loko dyambu ri pela.
- Ku susumeta leswaku tifesitivhali ta vusiku hinkwabyo ti yirisiwa.
- Ku susumeta leswaku vanhu lavo yiva na ku rhuketela van'wana va fanele ku yisiwa eka va nawu.
- Ku khoma tinhlengeletano ta miganga.
- Ku ololoxa swiphigo leswi vaakatiko va kombisaka swona.
- Ku simeka mapfhumba ya ku lemukisa vaakatiko hi swidzidziharisi na madzolonga emindyangwini.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka)

[50]

1.4 Madyelo lamanene na ku endla vutiolori i mhaka ya nkoka evuton'wini.

Mukamberiwa u languteriwa ku kanela mhaka ya leswaku madyelo lamanene na ku endla vutiolori i mhaka ya nkoka evuton'wini.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Tindlela to hambana ta ku endla vutiolori.
- Switirhisiwa swa vutiolori.
- Leswi vutiolori byi endlaka swona emirini wa munhu.
- Leswi madyelo lamanene ya vulaka swona.
- Swakudya leswi ku faneleke ku dyiwa swona.
- Ntirho wa swakudya leswi emirini wa munhu.
- Nkoka wa vutiolori na madyelo lamanene.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka)

[50]

1.5 Hlamusela leswi swi nga endlwaka ku hunguta xiyimo xa ku va vantshwa va kumetela vana va ha ri vatsongo.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa u ta hlamusela leswi mfumo wu nga swi endlaka ku hunguta xiyimo xa ku va vana va kumetela vana va ha ri vatsongo.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Ku yimisa mhaka ya mudende wa vana.
- Ku siva mudende wa vana hi mintirho yo karhi.
- Ku yirisa mhaka ya ku fambafamba nivusiku ka majaha na vanhwana.
- Ku lawula manwelo ya byalwa etikweni.
- Ku va nhwanyana a nga pfumeleriwi ku ya exikolweni loko a tikile.
- Ku landzelerisa na ku lavisisa vatatana va vana kutani va rhwexiwa ndzhwalo wa ku va va hlayisa vana va vona.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka)

[50]

1.6 Xiyimo xa dyondzo laha Afrika-Dzonga.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela leswi a swi tivaka hi xiyimo xa dyondzo etiyunivhesithi ta laha Afrika-Dzonga.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Xiyimo xa tidyondzo ta le hansi.
- Tidyondzo ta mahala.
- Xikimi xa mphakelo wa swakudya.
- Swifambo swa mahala/Ku phakiwa ka tibasikiri.
- Ku va matichara ya tshika mintirho.
- Mbuyelo na switandzhaku swa tidyondzo ta mahala.
- Ku durha ka timali to hakelela tidyondzo ta yunivhesithi.
- Ku va switereka leswi nga kona etiyunivhesithi swi sivele vadyondzi ku kuma vutivi.
- Ku va ku hisiwa ka miako swi tlherisela tiko endzhaku na ku onha matimu ya tiyunivhesithi.
- Ku va vadyondzi va tirhisiwa hi minhlango ya tipolitiki.
- Ku va vadyondzisi/valeteri va vuswikoti va lan'wa va ya tirha ematikweni yan'wana.
- Ku tsana ka xiyimo xa dyondzo ya le henhla.
- Switandzhaku swa switereka.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka)

[50]

1.7 Xifaniso xa 1.7.1

Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.
Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Riendzo hi xihahampfhuka.
- Siku, nkarhi na ndhawu laha xihahampfhuka xi sukeleke kona.
- Leswi a titwisa xiswona hi rendzo leri.
- Leswi a swi endla a titwa hi mukhuva lowu.
- Lava a fambile na vona.
- Leswi va tiphineke hi swona.
- Tindhawu leti ti endzeriweke.
- Leswi a swi dyondzeke eka riendzo leri.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso)

Xifaniso xa 1.7.2

Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.
Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Vuxaka exikarhi ka vana na vatatana wa vona.
- Ku va vatatana va hlayisa vana va vona.
- Ku va va tinyika nkarhi na vana va vona.
- Ntsako lowu vana va vaka na wona.
- Ku hungutela vamanana ntirho wo tshama na vana.
- Ku va vatatana va kota ku kurisa vana va ri voxo.
- Ku va vatatana va va xikombiso lexinene eka vana va vona.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso)

[50]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 50

XIYENGE XA B: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO LEHA**XIVUTISO XA 2****XIVUMBeko XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:****2.1 PAPILA RA MAFUNDZA**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsalela mininjhere wa vhengele ra ka Phulavusiwana a vilela hi muxavisi loyi a nga n'wi khomangiki kahle loko a xava CD ya xiyimbeleri xo karhi.

Papila leri ri na xivumbeko lexi landzelaka:

- Tiadirese timbirhi.
- Adirese ya mutsari yi le ka tlhelo ra xinene ehenhla. Siku ri tsariwa ehansi ka adirese ya mutsari naswona ku tsariwa siku hi ku tirhisa nomboro, ku landzela n'hwetileyi tsariwaka hi marito, ku hetelela lembe hi ku tirhisa tinomboro.
- Xiyimo xa muamukeri xi landzeriwa hi adirese ya muamukeri leyi tsariwaka eximatsini.
- Endzhaku ka ku tsala adirese ya muamukeri ku landzela xiloso.
- Endzhaku ka xiloso ku landzela nhlokomhaka.
- Leswi humeleleke exikarhi ka muxavisi na muxavi.
- Swibumabumelo swa muxavi.

[30]**2.2 MATIMU YA MUFI**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala matimu ya kokwana wa yena loyi a loveke endzhaku ka ku vabya nkarhi wo leha.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Mavito ya mufi hi xitalo.
- Siku ra ku velekiwa na ndhawu.
- Mavito ya vatswari va mufi.
- Leswaku a ri n'wana wa vungani.
- Leswinene leswi a swi endleke loko a ha hanya.
- Leswi koxeke rifu rakwe.
- Siku leri a hundzeke hi rona emisaveni.
- Lava a va siyeke.
- Ku n'wi phata.

[30]

2.3 ATIKILI YA MAGAZINI

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala atikili ya magazini a hlamusela timhaka ta nkoka ta ku va vadyondzi va fanele ku kombela ku amukeriwa etiyunivhesithi/tikholichi ka ha ri na nkarhi.

Atikili yi nga katsa leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka.
- Vito ra mutsari.
- Nkoka wo kombela ku amukeriwa ka ha ri na nkarhi.
  - Nkoka wo tiva leswi a lavaka ku dyondzela swona.
  - Nkoka wo tiva yunivhesithi/kholichi leyi dyondzisaka tidyondzo leti a lavaka ku ti dyondzela.
  - Ku hatla a tiva swilaveko swa mapaselo.
  - Ku hatla a amukeriwa loko ku huma mbuyelo.
  - Ku kuma mpfuneto wa swa timali.
  - Ku kuma ndhawu yo tshama hi ku olova.
  - Ku papalata ku tikuma va nga dyondzi eka lembe lero.

[30]

2.4 N'WANGULANO

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala n'wangulano exikarhi ka mutswari na n'wana wa khumenkombo wa malembe loyi a nga xuxa kwalomo vusiku hinkwabyo kutani a vuya nimixo ekaya.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Ndhawu, siku na nkarhi endzeni ka swiangi.
- Swiendlo hinkwaswo swi fanele ku va endzeni ka swiangi.
- Mavito ya swimunhuhata lawa ya landzeriwaka hi hikombirhi.
- Ku nyiketana hi marito exikarhi ka mutswari na n'wana.
- Ku kombisa xihoxo lexi n'wana loyi a xi endleke.
- Ku kombisa switandzhaku swa ku va munhu a dzumba kwalomo vusiku hinkwabyo.
- Ku kombisa xivangelo xa ku va n'wana loyi a vuye nimixo.
- Leswi swi nga herisa xiswona.

[30]

NTSENGO WA XIYENGE XA B:

30

XIYENGE XA C: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO KOMA**XIVUTISO XA 3****XIVUMBEKO XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:****3.1 KHADI RA XIRHAMBO**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala khadi a rhamba munghana wa yena eka xintlangwana xa yena xa ku tlangela malembe ya makhumembirhin'we.

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala leswi landzelaka:

- Mavito ya murhambiwa.
- Xikongomelo xa xirhambo.
- Mavito ya loyi ntlangu wu endleriwaka yena.
- Siku, n'hweti na lembe.
- Ndhawu na nkarhi.
- Maambalelo.
- Mavito ya murhambi.
- Nhlamulo ya loko varhambiwa va ta swi kota ku fika.

[20]**3.2 DAYARI**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala dayari hi ndlela leyi landzelaka:

- Timhaka ta siku na siku leti kongomisiweke eka ku lulamisela xikambelo.
- Ku kombisa siku, nkarhi na lembe. Xik:Sonto 01 Hukuri 2017.
- Ndhawu/tindhawu laha migingiriko yi nga ta endleriwa kona.

[20]**3.3 SWILERISO**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala swileriso leswi faneleke ku landzeleriwa hi vatrhisi va layiburari ya le xikolweni xa vona.

Mukamberiwa a nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Ku ka ku nga dyeriwi elayiburari.
- Ku ka ku nga biwi huwa.
- Ku ka tibuku ti nga thyakisiwi.
- Ku ka ku nga dzhahiwi.
- Ku ka tiselulafoni ti nga laveki.
- Ku vuyisa tibuku hi masiku lawa munhu a pimeriweke wona.
- Ku ka tibuku ti nga handzuleriwi.
- Ku ka ku nga pfumeleriwi swithavatlhavani na swibamu.

[20]**NTSENGO WA XIYENGE XA C:****20****NTSENGO WA TIMARAKA:****100**